

KÄFER ISTVÁN

Košút aj Bat'áni

Negyvennyolc és a szlovákok

1935-ben született Budapesten. 1943-ban szülei-vel Érsekújvárra került, ahonnan 1946-ban vissza kellett jönniük. 1992 óta a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Szlovák Intézetének vezetője. Tudományos és pedagógiai munkásságáért szlovák állami kitüntetést kapott. Legutóbbi írását 1995. 8. számunkban közöltük.

A Felföld hungarus patriotizmusa, negatív Ausztriai ház-képzete hosszú évszázadok alatt formálódott. A három részre szakadt ország északi harmadának hárometnikumú társadalma, akár a „natio Hungarica”, akár a magyar, szlovák, német nyelvű plebs azonosan alakult kuruccá vagy labanccá. A natio Hungarica „Slavus” eleme nagy erősítést kapott 1620 után, amikor Fehérhegyet, a cseh Mohácsot követően ezrével menekültek hozzánk a „natio Bohemica” poszthuszita papjai, tanítói. Sokan rögvest Bohemo-Pannonusnak minősítették magukat, és sorra betöltve a szlovák etnikumú északi megyék parókiáit, erős evangélikus egyházszerkezetet alakítottak ki. Közben a megyék autonómiájára építve és főként Erdélyben bizakodva szövögették a terveket a regnum Bohemiae felszabadítására. Ez az eszmeiség természetes módon olvadt egybe mindazon szellemi, politikai, társadalmi mozgalmakkal, amelyek a 17. század első felétől tulajdonképpen a kiegyezésig az ország politikai függetlenségéért küzdöttek. Az udvar oldalán állást vagy az ellene fordulást nem az etnikum határozta meg. Magyar, szlovák vagy német kurucról, labanccal beszélni a szó 20. századi értelmében anakronizmus.

Az etnikumok nemzetté formálódása, a nemzeti tudat előtérbe kerülése, majd a polgári nemzetállam igényének megjelenése lassú folyamat volt. A hungarus integráció szétbomlása etnikumzavarok közepette zajlott, súlyos értékrend-válságot eredményezve. Azt ugyanis, hogy a nemzet emberségformáló funkciója eszközből céllá válik. Nem egyszerre. Országoként és etnikumként, régióként és etnikumrészenként, de sokszor még családonként is más és más módon.

A szlovák nemzettudat kialakulása

Nem könnyű eldönteni, mióta van egyáltalán szlovák nemzet-tudat. A 17. század harmincas-negyvenes éveiben a cseh menekült Jakub Jabobeustól származik a könnyező szláv nemzet képe, amit később szlováknak értelmeztek. Pázmány Péter környezete a Nagyszombatba menekült esztergomi érsekség központjában a szlovák népnyelv használatán fáradozott a protestánsok eretnek nyelvével szemben. Krman Dániel evangélikus szuperintendens Szvatoplukot is Magyarhon királyának nevezte. Timon Sámuel, Szklenár György és társaik a szabinok és a rómaiak egyesüléséhez hasonlították, sokszor a honfoglalás feltételezett szláv(szlovák)-magyar katonai-politikai szövetségéből eredeztették a maguk hungarus patriotizmusát. A riasztó hangok a jakobinus mozgalomból visszamaradt magyar nyelvharci idején szólaltak meg,

amikor a magyar nyelvújítók és művelők rosszaloták szlovák vagy német etnikumú honfitársaik beavatkozását a magyar nyelv belügyeibe, azt meg még inkább, ha egy nem magyar hazai nyelv érdekében szervezkedtek.

Bernolák Antalnak és társainak, majd a kanonok Palkovics Györgynek és Rudnay Sándornak sikerült a nyugat-szlovák nyelvjárást irodalmivá emelni, de a katolikus-, evangélikus meg-egyezés csak 1843-ban jött létre az egységes nyelvhasználatról. És az éledő szlovák nemzettudat hazai gyökerekből táplálkozott. A katolikusok Szent Istvánból, az evangélikusok Mátyás királyból, és mindkettő tulajdonképpen a szláv Ján Kollár és Pavol Jozef Šafárik ellenében döntött az önálló szlovák nemzeti lét mellett, amely viszont kitéphetetlenül integrálódott a hungarus tudattal, a hungarus patriotizmussal.

Braxatorisz-Szládkovics András (Andrej Sládkovič) 1848 előestéjén, a néhány éves *szlovák* irodalmi nyelven mutatott helyet népének a hazában. Hegyi legényének parolája Mátyás királlyal — egy német alak rosszindulatú ármánykísérlete ellenére — a teljes azonosság vállalása a hazával, annak múltjával és jelenével. A csekély számú, néhány száz értelmiségi jelentős része azonosult ezzel, a nép pedig a magyarajkúakkal azonos módon várta — sejtette a nagy idöket. A magyar *negyvennyolcas* csak ezt a 48-at jelentti, a szlovák *meruösmý* ugyanígy.

1848-49 és a szlovákok

Miképpen történtek az események? Könyvtárnyi dokumentum van, amelyben mindenki megtalálhatta azt, amit szeretne. Ez a forradalmak, szabadságharcok sorsa. Csupa nagybetűvel írt I. Szlovák Nemzeti Felkelés is lehet — és lehet a jámbor, honszerető, magyartót nép véráldozata a haza oltárán. *Megvolt* ez a két véglet is. A forradalmakra jellemző felgyorsult időben nem tudott mindenki mérlegelni. Kossuth Lajos és környezete nem rendelkezett elegendő diplomáciai érzéssel, hogy a magyar nemzeti türelmetlenséget nem ingerelve egyáltalán hajlandó lett volna a tárgyalásra a szlovák vezetőkkel. Igaz, ezek a szlovák vezetők már korábban is taktikáztak az udvar és az országgyűlés között. Igaz, sokan sem voltak. Igaz, bizonyára nem jutott el Kossuthhoz Sládkovič figyelmeztetése, miszerint a magyar testvérek csak maguknak vívták ki a szabadságot, a szlovákokat rabságban tartják. Így hiába lelkesedett az öreg Ján Chalupka. Pedig milyen szépen, naivan írta, hogy nemzeti zászlóik alatt vonulnak szlovákok, németek, magyarok a nagy család szabadságának megvédésére, s e zászlók diadalmasan lobognak egymás mellett Budavár tornyain. A forradalmi kormányzat elfogatóparancsa az ellenség oldalára kényszerítette a vezetőket, s ennek indoklására eddig sosem volt ideológiák, ellenségkép, féligazságok, fajok cirkusza szükségeltett. Bécsben is utálkoztak az ilyesmiről, s a le- és elszámoláskor a szlovák felkelőknek ugyanazt adták jutalmul, amit a magyaroknak büntetésül. A másik oldalon L'udovít Seberini — Szeberényi

Lajos és köre hűségesen követte Kossuthot az emigrációba is. És a kassai vörössipkások nacionálja is közismert.

De az egész 1848-1849 a maga egykorúságában nem osztható magyarra és szlovákra. Ezt a felosztást csak a retrospektív szemléletmód végzi, amely visszatekintve is két nemzetinek, rosszabb esetben két országban valónak tekinti az akkor oszthatatlant. Magyar részről tagadják, nem ismerik (fel) az integrációt, szlovák részről igyekeznek kiszakítani a magukét az egészből. Mindkettő hamisít, mindkettő békétlenséget okoz. Negyvennyolc negyvennyolcából oktalanság engedni.

1848 utóélete a
szlovák művelődésben

Negyvennyolc utóélete a szlovák művelődésben magában rejti a magyar-szlovák szellemi reintegráció lehetőségeit is. A magyar lelkiismeretfurdalás, a nemzetiségi kérdés elhibázottságának beismerése, Kossuth Lajos, Szemere Bertalan és mások gesztusértékű üzenetei, a Kisfaludy Társaság tót népdalgyűjteményének előkészítő munkája, Madách Imre *Civilizátora*, Eötvös József képviselőházi beszédei, Mocsáry Lajos 1860-as *Programmja* pozitív visszhangra is talált. Jozef Miloslav Hurban, a nyugati betörések, a szlovák szabadcsapatok vezére 1861-ben megjelent verse szerint a több évszázados békés szlovák-magyar együttélést nem a német zavarta meg, hanem a renegát szlovák, aki elfelejti, megveti, megtagadja származását, nemzeti tulajdonságait, és aljasul egymásnak uszítja a hon népeit. Ján Palárik egészen nyíltan köszönetet mond Eötvös Józsefnek. Hangsúlyozza volt miniszterségét, és idézi legfontosabb megállapítását: „...a szent hazafiságnak ez a hangja (...) kiegyenlít minden bennünket elválasztó nemzeti különbséget. (...) eltörli az általunk annyira gyűlölt, »magyaromán« és »pánszláv« kifejezéseket, és mindnyájunkat a szeretetnek ugyanazzal a kötelelével fűz hazánkhoz, közös alkotmányos intézményeinkhez...” Büszkén vallja Palárik, hogy a nemzetiségi jogokra 1848-ban vágyódtak, csak nem hallgatták meg petíciójukat, és most érkezett el a teljesítés ideje. L'udovit Kubáni *Walqatha* című történeti regénytorzójának üzenete a cseh-szlovák-magyar politikai testvériség-szövetség megteremtése. Általánosan elfogadottá válik, hogy Magyarországon egy politikai nemzet, az uhorsky, azaz (magyar)honi van, ami a magyar, a román, a szlovák, a szerb, az orosz és a német genetikus nemzetből áll. A szlovák értelmiség akkortájt nem követelt területi autonómiát, csupán helyi nemzeti önkormányzatot.

Negyvennyolc problémaköre a magyar polgári nemzetállam kialakulásának idején is téma volt a szlovák írásban. Samuel Tomášik a múlt század hetvenes éveiben kuruckori történetekben foglalmazta meg negyvennyolc kérdéseit. Malkotenti *Elégedetlenkedők* című elbeszélésében Thököly Imrét két szlovák ifjú menti ki a császáriak fogságából, és menekülnek Nikodémiába, ahol közös, magyar-szlovák menekültelepet alapítva várják az alkalmat a visszatérésre. A nemzetiségi ellentétek helyrehozhatóságának Ma-

dách Imrével és Eötvös Józseffel rokon illúziója ez, akár a következő, a *Kuruci (Kurucok)* című elbeszélés, immár a Rákóczi-szabadságharcról. A három szlovák ifjú főszereplő egyike a trencsényi csatavesztés után átáll a császáriakhoz, sőt megöli egyik társát, aki vonakodik elárulni a fejedelmet. Szlovák öl szlovákat. A harmadik ifjú egészen Párizsig kíséri a fejedelmet, és minden csalódása ellenére továbbra is bízik benne. Ez 1848 szlovák megosztottsága. Tomášik elítéli Ocskay árulását — azaz Štúrék Bécs melé állását, amit valóban nehezen tudtak elviselni az évszázadokon át Ausztria-ellenességre kényszerülő szlovák protestánsok. A kuruc hadakat toborzó szlovák ifjú kérdése a kiegyezéskori, szlovák öntudatú értelmiség nagy dilemmája volt, negyvennyolc kapcsán: „Vajon mi, szlovákok nem hiába kockáztattuk-e életünket, amikor kiszabadítottuk Rákóczit? ... Vajon nem mások számára kaparjuk-e ki a gesztenyét? A mi nemzetünk netán arra ítéltetett, hogy másoknak szolgáljon, és a maga vér- és anyagi áldozatáért mákszemnyi dicsőség és haszon se jusson neki?”

A célzás egyértelmű. A Kossuth oldalán harcoló szlovák tömeget és jónéhány vezető értelmiségit jelenti.

Növekvő ellentétek a század végén

A múlt század nyolcvanas éveitől a hungarus patriotizmus illúzió lett, legfeljebb Mikszáth Kálmán tót világából köszön vissza. Az „uhor” egyértelműen magyarrá vált, s ha ez genocídiummal nem fenyegette is a szlovák népet, nemzeti fejlődését enyhén szólva lehetetlenné tette. A polgárosodó ország állami iskolarendszere kétségtelenül európaibb volt, mint a kevés szlovák nyelvű egyházi népiskola. A vasút, a posta, a közigazgatás modernizálódása is egynyelvűséget, államnyelvűséget követelt. A magyarosításnak és magyarosodásnak ellene feszülő szlovák körök egy része erősen konzervatív volt, mint ahogy félműveltség, egészégtelen provincializmus jellemezte a szlovák etnikumú megyékben működő, szlovákból magyarrá lett magyarosítók igyekezetét. Negyvennyolc hagyománya sokszor formalitássá korcsosult. Ez ismerős a magyar művelődés történetéből is. Divat lett a magyarosítás, és akadtak olyan szlovák származású magyarok is, akik Thaly Kálmán példáját követve a tót nép honszeretetének bizonyítására kompiláltak szlovák kuruc és negyvennyolcas dalokat. A népet ez még akkoriban a tömegtájékoztató teljes hiánya miatt kevésbé érintette, de az Amerikába kitántorgó sok százezer szlovák az otromba helynév-magyarosítás miatt nehezen talált vissza falujába. A szlovákság Turócszentmárton-központú nemzeti vezetői, élükön Hurban fiával, Svetozár Hurban-Vajanskyval már minden ellen szóltak, ami magyar volt. Elfogultságuk és elkeseredésük Štúréval volt rokon, aki Oroszországtól várta Bécs árulásának megtorlását. Vajansky keletre küldte segélykérő leveleit a Magyarriává lett egykori Hungáriából. Negyvennyolc közös volta, hungarus hagyománya azonban sokszor uszító, gyűlölködő nemzetmentő írásai ellenére is megmaradt. Sajnos a szlovákok sem na-

gyon ismerik *Kotlín* című regényét — mi mindent kellene elolvasnunk, hogy megértsük múltunkat, és ne jelenünk igényeit szolgál-nánk ki vele! —, amelynek Krapina nevű szlovák nemese kemény negyvennyolcas volt. Csutoráján is piros-fehér-zöld szalagok csüngtek, és szakadatlanul negyvennyolcra, az igazi Kossuth-időkről álmodozott. Akkor volt igazi hazafiság! Az öregúr szomorúan állapítja meg, hogy az őseiket Béla királytól számító szlovák nemesek birto-kai zsidó kézre kerülnek, és Krapina tehetetlenségében már csak a régi szép időkön tud merengeni. Vajansky magyarul kiáltja vele: „Éljen a hazá!”, de ez az éljen egészen más, mint a századforduló hazafiúcskáinak „íljene”. Vajansky megbocsátotta hőséne, hogy nem a szlovák nemzetért lelkesedett, de igazi hazafi, nem szájhős volt. Hurban fia egy dologban realista volt: negyvennyolcat egyértel-műen közös, magyar-szlovák, hungarus ügynek tekintette!

Štúr és Král'

Szlovákiának, a szlovák nemzetnek nem könnyű elviselni, hogy a Kárpát-medence minden régiója és minden népe közül a szlo-vákok és a magyarok hasonlítanak legjobban egymásra. Művelő-désük, történelmük sokszor azonos, nemegyszer a személyek is. Ez valahol abban rejlik, hogy nekünk, magyaroknak és szlová-koknak nincs határon túli anyanemzetünk. Mármint Uhorsko-Ma-gyarhon határain kívül. Ennek is köszönhető, hogy az elmúlt 40-50 évben minden központi előírás ellenére a szlovák szellemi élet legjobbjai nem tagadták meg nemzetük magyar-kötődéseit. Negyvennyolcra továbbra is vízvázasztó szerepe maradt a nemzeti tolerancia és az elvakult nemzetieskedés között. Alexander Matuška, századunk kiváló esszéírója világosan látta, hogy „Štúrék Hurban felkelésével (...) nem azért fordultak a magyarok ellen, mert szerették Bécsset. (...) Tettükre a sajátosan szlovák helyzet készítette őket. Tudták, mit eredményezhet a magyar szabadságharc a szlovákok számára. (...) Štúrék műveltségüket tekintve európaiak, működési helyüket tekintve falusiak”. Az ellentmondás nem csökken a forradalmár Janko Král' értelmezésében. Štúrék Bécs mellé állását törvényszerűnek tartja, Král' viszont Štúrékkal szemben a barikád másik oldalán volt. Štúrék a nemzetről szónokoltak első helyen, Král' a nyomorult ember érdekében igyekezett cselekedni. Matuška szerint, ha a múltban olyan tettet, személyt akarnak látni a szlovákok, akire forradalmi nemzeti büszkeséggel nézhetnek, ez a személyiség Janko Král', a helyzet pedig 1848 márciusa. És Štúr és Král' sohasem állt a barikád azo-nos oldalán! Štúr záróművét, a '48 bukása és Bécs hálátlansága, meg önnön lelkiismeretfurdalása miatt a nagy Oroszországba ol-vadás programjának jalkiáltását szlovák csak akkor olvashatta, ha tudott németül vagy oroszul. Janko Král'nak a nemzetet másod-helyre soroló költészetét mind a mai napig csak az osztályharcos ideológia tudja értékelni igazán. Ezért volt, hogy a szlovákok őt is csak 100 éves késéssel olvashatták.

„Kezdetben volt az ige, és az ige Štúrnál volt.” A szlovák nemzet születése Vladimír Mináč fogalmazásában 1848 és az azt közvetlenül megelőző idő. Milan Rúfus pikáns keresztelőnek nevezi ezt, mivel „az élethez túl erőltlenül, de a halálhoz mégiscsak túl elevenen, félig nemzetként, félig természeti emberek névtelen tömegeként (...) kopogtatott az újkori történelem kapuján.” Ján Števček fogalmazásában a szlovák nemzettudat „...az értelmiségi ember szemszögéből még ma is inkább adomány, mint a beérés, a szintézis intellektuális öröme: olyasmi, ami fáj, ami kínoz, amivel naponta meg kell küzdenünk, mert ez nemcsak nemzeti-szociális probléma, hanem egzisztenciális is, személyes identitásunk problémája saját intellektuális, erkölcsi világában, lelkiismeretében, másokhoz fűződő viszonyában. (...) Mindenekelőtt a modern szlovák történelem tragikus görbéjén kellene elgondolkodnunk, amit nemzeti és személyes skizofréniához vezető tendenciának neveznék...”. Íme, negyvennyolc barikádjának két oldala. Rossz lovakra tett a szlovák nemzet, amikor Béctől, Berlintől, netán Pétervártól vagy Moszkvától várta a szabadságot. Ám milyen lóra tegyen, amikor „a magyarság a szlovák politika végzete. Ha a szlovák politika önállótlan volt, elsősorban a magyarokkal szemben volt az. (...) A magyarokhoz való viszonyunk nemcsak nemzeti sorsunkat, hanem nemzeti tudatunkat, illetve lelkünket is meghatározta. Sok évtizeden keresztül azzal léteztünk, hogy elrugaszkodtunk a magyaroktól, hogy nem adtuk meg magunkat, hogy rajtuk kívül és ellenükre éltünk: ez a magatartás sokáig létezésünk lakmuszpapírja” — mondja Mináč. Kemény szavak. Rúfus bocsánatot is kér, sirva mondja őket, sőt nem szabadulhat „...egyfajta szégyenérzéstől, egy kínos érzéstől, amiért minderről beszélnem kell, s olyanformán érzem magamat, mint a felnőtt, aki kanyarót vagy mumpszot kap”. A Mináč-fogalmazta Pest-Buda, Bécs, Pétervár, majd Prága és más malomkövek közt vergődő szlovák nemzettudat akkor gyógyulna ki kamaszbetegségéből, ha „az átlagosan már igen fejlett magyar és főleg cseh értelmiség autentikusnak, igaznak és emberileg sürgetőnek ismeri el a szlovák értelmiségnek ezt a helyzetét” — mondhatjuk Ján Števček szavaival.

A negyvennyolc-negyvenkilences pikáns keresztelő mináci elemzésében és nemzetvizsgáló társainak vallomásaiban valahol mindig felsejlik a változás és a tragédia. Mináč szerint az első szlovák fegyveres fellépés történelmi szükségszerűség lehetett, hiszen ha a magyar forradalommal nem tudott megegyezni, kényszerűségből fordult szembe vele. Mináč ítélete szerint ez a magyarok bűne. „Csakhogy közben minden megváltozott: a visszavonuló magyar forradalom hitelesen új arculatot kap, közvetlenül a vereség előtt a szegedi törvényekben igazságos és nagyvonalú. (...) Minden megváltozott. (...) A szlovák mozgalom tragédiája betetőződik: az első próbálkozás sikertelensége az udvar közvetlen szolgálatába állítja a Štúr-csoportot. Azzal akarjuk kiharcolni szabadságunkat, hogy jól viselkedünk, hogy segítünk elnyomni mások szabadságát. Szégyenletes szolgálat, zsoldosi szolgálat! A

1848-1849 eseményeit
a mai Szlovákia
területén Daniel Rapant
és Steier Lajos írta
meg. Mindkét mű
nehezen hozzáférhető,
csak nagyobb
könyvtárakban.
Ugyanígy Kemény G.
Gábor *A szomszéd
népekkel való
kapcsolataink
történetéből* című
ezeroldalas
dokumentumgyűjteménye
(1962, Tankönyvkiadó),
amelyben jelentős
anyag 1848-49.
Vladimir Minác
Összefüggések című
kötet (Bratislava, 1980,
Madách) ismertebb.
*Parázsfűvés, Itt nemzet
él, Jozef Miloslav
Huban összegyűjtött
perei* című esszéiről
annak idején
magyar-szlovák
párbeszéd is kezdődött.
Az idézetek Tózsér
Árpád fordításai.
Magyarul is olvashatók
Alexander Matuška
(*Érvek és ellenérvek*,
Varga Erzsébet ford.,
és Milan Rúfus *A költő
hangja*, Koncsol László
ford.) esszéi. A magam
véleménye
részletesebben erről a
kérdésről is *A miénk és
az övék* című
kötetemben (1991,
Magvető).

rossz vetés rossz termést hoz; a magyar forradalom mélyében rejlő okok olyan következményekkel járnak, amelyek új okokat nemzerek: Magyarország csomója sok évtizedre összebogozódik.”

A tragédia másik megfogalmazása megint Rúfusé, Janko Král' okán, akit nem ok nélkül hasonlítanak a szlovákok Petőfi Sándorhoz: „Egyetemes szellem, európai formátumú ember (...) még szerencsétlen sorsát is ott cipeli magában, s meg van győződve arról, hogy a világnak forradalmi átalakulásra van szüksége, (...) s ez a költő olyan irodalmi nyelvet birtokol, amely húsz évvel fiatalabb, mint ő. E nyelv normáit egy évvel azután fektették le, hogy a költő, akinek poétikai kezdeteit egy nehézkes, nem az ő bensőjéből fakadó cseh nyelv dajkálta, írni kezdett. Csak az alsóbb népréteg nyelve állt rendelkezésre, mert szlovák nemzeti értelmiség gyakorlatilag nem létezett, a középosztály pedig magyarul beszélt, így adózván azért, amiért az élettől magának is mert kicsikarni ezt-azt”.

Košút aj Ba'áni. Azért írható így, mert negyvennyolcig és még jócskán tovább, némely dolgokban napjainkig az úgy szlovák is. Persze, még a megengedő is sem jó, mert „hungarus”-ról van szó. Hogy a két személynév formája megegyezik a nyelvtörvény előírásaival? Hogy a nyelvtörvény bölcsője valahol a 70-es, 80-as évek fordulója táján működő totalitárius rendszerben ringott? Hogy a mai szlovák nyelvtörvény egy másik nyelv ellen is felhasználható? Mindez igaz lehet, de ezzel nem változik az iszonyúan összegubancolódott kettős etnikumú magyar-szlovák hungarus kapcsolatrendszer. Negyvennyolc kitűnő alkalom a tények és utóéletük felsorakoztatására. Csak erre. Talán *változik* általuk a másfélszázados ellenségeskedés, talán az egykor volt integráció egy másfajta közösség kialakítására inti napjaink emberét. Hiszen két ilyen idegen, homlokegyenest ellenkező nyelvi rendszerű etnikum között ilyen mértékű egyebekovácsolódást csak valami egészen megfoghatatlan erő hajthatott végre.

Ján Števcík mondta 1990 tavaszán: „Tudom, a magyar értelmiségnek megvan a maga programja, a csehnek is. Ha a magyarok és a csehek per intelligentiam felkészülten kapcsolódnak be az európai politikai, erkölcsi és jogi kontextusba, éretten, sőt túlérletten — mi nem vagyunk így felkészülve. (...) Elveszünk, ha nem érünk be gyorsan, nem dolgozzuk ki magunknak kulturális programunkat.”
Elveszünk? Csakis mint ama kicsinyhitűek, akik kétségbeesetten ráncigálták az Alvó köntösét...

Jozef Šimončík, Nagyszombat tudós kutatója, sem kap választ kérdéseire. Miért adott Nagy Lajos szabad királyi városi rangot Nagyszombatnak? Miért oda költözött Esztergomból a főegyházmegye? Miért ott alapította az egyetemet Pázmány Péter? Miért vitte vissza Esztergomba Rudnay Sándor? Semmi okunk a félelemre. Nem tudunk egymás nélkül sem (vissza)európaizálódni, sem elveszni. De nem is avégre vagyunk, hogy elveszünk. Inkább, hogy éljünk. Segít ehhez a nemzeti gondolat közösségformáló ereje is, amelynek közös kincse negyvennyolc.